

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN [2663-0265](#) (Print), ISSN [2663-0273](#) (Online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

УДК (091) 321.7: 304.4

Світлана Геннадіївна Карпова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пр. Гагаріна 72, Дніпро, 49000 Україна

E-mail: svet.univ@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9184-2179>

Received 13 September 2019; revised 25 October 2019; accepted 22 November 2019

DOI: 10.15421/351917

**КРИЗОВІ ДИСКУРСИ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА
УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ (ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ)**

Анотація.

Виокремлено кризові дискурси ліберальної демократії: симулятивний, екзистенційний, аксіологічний. Симулякр ліберальної демократії ще більше розмиває та знесилює соціально-політичну реальність та поступово відбувається деструкція соціальної та історичної пам'яті. Криза ліберальної демократії набуває екзистенційного забарвлення через її однозначний та безумовний соціальний статус. Суспільство тут лише «зачиняє пастку», з одного боку, надаючи громадянину відчуття важливості для держави, а з іншого – зводячи нанівець можливість для людини об'єктивного сенсу та конкретного визначення на рівні громадянського існування. Криза ліберальної демократії з одного боку конститує деформацію ціннісних орієнтирів людини та суспільства, а з іншого – надає можливість трансформації ціннісних векторів задля подолання кризи.

Ключові слова: екзистенційна криза, Європа, кризові дискурси, ліберальна демократія, симулякр, цінності, сучасна Україна.

Svetlana G. Karpova

Oles Honchar Dnipro National University

Gagarina ave., 72, Dnipro, 49000, Ukraine

E-mail: svet.univ@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9184-2179>

**Crisis discourses of liberal democracy: European experience and
Ukrainian perspectives (philosophical reflections)**

Abstract.

Ukrainian society has experienced three overarching structural crises over the past hundred years: the Revolution of 1917 – 1920, the restructuring of the late 1980s – early 1990s, and the events of 2013–2014. All these developments led to the destruction of the foundations for the formation of liberal democracy and further deepened the tendencies towards authoritarianism.

European crises of liberal democracy in the twentieth century were called so by external factors, and the current crisis is directly related to the internal development of liberal democracy. The crisis of liberal democracy is deepening and acquiring the character of J. Baudrillard's simulacrum. The simulacrum of liberal democracy is further eroding and weakening the socio-political reality and the social and historical memory is gradually being destroyed. Liberal democracy as a «simulacrum» renders impossible reality and exists in hyperreality.

In general, we can mark the following crisis discourses of liberal democracy: simulative, existential, axiological. The crisis of liberal democracy is indeed becoming existential because of its unambiguous and unconditional social status. Society here only «closes the trap», on the one hand, giving the citizen a sense of importance to the state, and on the other hand – nullifying the possibility for the person of objective meaning and particular definition at the level of civic existence.

The crisis of liberalism leads to the need of criticism and transformation of methodology, so today there is a need to actively introduce a culture of critical thinking. Having a critical mindset by the most members of society can help produce a kind of «anti-crisis vaccine» and prevent both the crisis of liberal democracy and others. All this can help transform even the values of society. Thus, the crisis of liberal democracy, on the one hand, confirms a deformation of the values of human and society's landmarks, and on the other hand, it enables

the transformation of value vectors in order to overcome the crisis.

Keywords: *the existential crisis, Europe, the crisis discourses, liberal democracy, simulacrum, values, modern Ukraine.*

Светлана Геннадиевна Карпова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пр. Гагарина 72, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: svet.univ@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9184-2179>

**Кризисные дискурсы либеральной демократии: европейский опыт и украинские перспективы
(философские размышления)**

Аннотация.

Выделены кризисные дискурсы либеральной демократии: симулятивный, экзистенциальный, аксиологический. Симулякр либеральной демократии еще больше размывает и ослабляет социально-политическую реальность и постепенно происходит деструкция социальной и исторической памяти. Кризис либеральной демократии приобретает экзистенциальную окраску из-за ее однозначного социального статуса. Общество здесь только «захлопывает ловушку», с одной стороны, предоставляя гражданину ощущение важности для государства, а с другой – сводя на нет возможность для человека объективного смысла и конкретного определения на уровне гражданского существования. Кризис либеральной демократии с одной стороны конституирует деформацию ценностных ориентиров человека и общества, а с другой – предоставляет возможность трансформации ценностных векторов для преодоления кризиса.

Ключевые слова: экзистенциальный кризис, Европа, кризисные дискурсы, либеральная демократия, симулякр, ценности, современная Украина.

Постановка проблеми. У сучасному світі постійно зростають масштаби негативних явищ і процесів. Тому серед ключових понять, які формують мову засобів масової інформації, політико-економічний дискурс і академічні дебати, поняття «криза» займає першорядне місце. Термін «криза» застосовується до величезного розмаїття областей: від нескінченних жахів, пов'язаних з «глобальною економічною кризою», до опису зон війни які «роздираються кризою», до характеристик професіоналів як «кризових експертів», а також посилення на урядових «кризових менеджерів». Частота, з якою використовується слово, не означає ясності сенсу і не вказує на історичну та теоретичну точність. Фактично, широкий діапазон застосувань робить його невизначеним: через те, що він вказує на звичайні альтернативи і незворотні рішення, він прийняв невизначені конотації, що можна розглядати як ознаку того, що сьогоднішня історична епоха глибоко відзначена нестабільністю і відсутністю розуміння, куди далі рухатися і що очікує європейську культуру в близькій і далекій перспективі.

Україна, як і інші пострадянські республі-

ки, переживає глибокі соціокультурні трансформації, головною метою яких декларується побудова ліберальної демократії. За взірць прийняті ліберальні демократії Європейського союзу, але вони самі переживають глибоку кризу, тому просте копіювання європейських взірців може привести не до побудови громадянського суспільства в Україні, а до накопичення кризових явищ, що ми можемо спостерігати сьогодні.

Так, метою цієї статті буде філософське дослідження кризових дискурсів ліберальної демократії в контексті сучасних соціокультурних трансформацій. Мета, відповідно, буде реалізована через постановку та вирішення таких завдань: 1) дослідити окремі аспекти кризи європейської та української ліберальної демократії; 2) позначити кризові дискурси ліберальної демократії (екзистенційний, симулятивний, аксіологічний).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кризові дискурси зазначеної теми статті представлені як на рівні міждисциплінарних так і вузькоспеціальних досліджень. Так, міжнародна наукова конференція «Криза та оновлення в історії політичної думки», що про-

йшла 11–13 жовтня 2017 року в Гайдельберзі (Німеччина) зафіксувала, що поняття «криза» стало ключовим у сучасному соціально-політичному і правовому дискурсі, тому що ліберальна демократія знаходиться у кризовому положенні. В тому числі констатується криза громадянського суспільства і усіх його складових частин [11]. В наступні два роки європейськими інтелектуалами було опубліковано декілька монографій, у яких аналізувалися особливості сучасної кризи ліберальної демократії та сьогочасного громадянського суспільства, і можливі шляхи подолання цієї кризи, а також подальші перспективи розвитку європейської цивілізації [14;10;12]. На пострадянському просторі дослідженням цієї теми активно займаються в межах діяльності міждисциплінарної експертної групи «Європейський діалог», що актуалізується в постійних дискусіях, семінарах, публікаціях та дебатах. Так, активна теоретично-практична робота цієї експертної групи синтезується в межах виданої нещодавно, в 2019 р., колективної праці – «Лібералізм в ХХІ ст.: Сучасні виклики свободи та нові ліберальні відповіді» [4], де аналізуються як вузькоспеціальні соціально-політичні аспекти, так і міждисциплінарні та соціально-філософські, релігійно-навччі, культурологічні, етичні та ін. дискурси ліберальної демократії та її (не)можливої кризи. Лібералізм та релігія, криза лібералізму, ліберальна демократія та культурологічний дискурс, лібералізм – свобода – віртуальна реальність та ін., – все це лише частина тих мисленевих конструктів, що були окреслені в межах даної колективної праці.

Політологічні дослідження ліберальної демократії в українському науковому просторі здійснюються на рівні поодиноких статей та дисертаційних досліджень. Так, наприклад, дослідниця І. Головка звертає увагу на «базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах» [3].

Що стосується вузькоспеціальних історико-філософських досліджень позначеної теми, то тут актуальними є дослідження Т. Сидоріної в монографії «Парадокси кризової

свідомості» [7], де окремий розділ – «Криза суспільства – криза влади» присвячений дослідженню кризових дискурсів К. Поппера, Е. Муньє, Ф. Хайека та Е. Юнгера. Так, дослідниця фіксує важливу, на нашу думку, особливість рефлексії ліберальних соціальних теоретиків та філософів минулого століття в наступному: «Основну причину негараздів, які спіткали Європу ХХ ст., вони бачили саме в забутті та відмові від класичних принципів лібералізму, що були заповідані Дж. Локком, Д. Юмом, А. Смітом, Дж. Ст. Міллем та іншими захисниками правової держави, автономії особистості та вільної економічної діяльності» [7, с.142].

В той же час, незважаючи на безумовну глибину досліджень, в яких останнім часом було започатковано розв'язання проблеми, що є наріжною в цій статті, залишаються дискурси, які ще не в повній мірі розкриті та проаналізовані. Так, наприклад, більш детального аналізу потребує ліберальна демократія в дискурсі екзистенційної кризи, а також в історичному контексті. Крім того, більшість досліджень представляють ліберальну демократію в європейському досвіді, або ж пострадянському. Майже немає розвідок, які б демонстрували саме українські соціально-політичні, філософські та міждисциплінарні перспективи ліберальної демократії, наявність тут кризи та можливість подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза ліберальної демократії набуває екзистенційного забарвлення через декілька суттєвих дискурсів. Зокрема, враховуючи її однозначний та безумовний соціальний статус, суспільство тут лише «зачиняє пастку», з одного боку, надаючи громадянину відчуття важливості для держави, а з іншого – зводячи нанівець можливість для людини об'єктивного сенсу та конкретного визначення на рівні громадянської екзистенції. Ю. Габермас в лекції «Філософський спор навколо ідеї демократії» позначав, що «Ліберали починають з того, що інституціоналізують в правовому відношенні рівні свободи для всіх і розуміють ці свободи як суб'єктивні права. Для них права людини мають нормативний пріоритет пе-

ред демократією» [8, с.34]. Умовна екзистенція людини в межах ліберальної демократії загострює та певним чином унеможлиблює її повноцінне існування, феноменологічне переживання та єдине «со-буття». Свідомий вибір власного існування в межах суспільства, а також ціннісна компонента, не допомагають в повній мірі визначенню топоса конкретного громадянина. Крім того, тут приєднуються ще один дискурс – історичний, враховувати який стає вкрай необхідною умовою, особливо коли розглядається досвід (і тут ми маємо на увазі в першу чергу минуле) та перспективи (майбутнє). Людина опиняється поза межами власного існування і це лише загострює кризу, роблячи уповільненим вирішення інтерсуб'єктивного. Однак, необхідність розв'язання вузла протиріч призводить до повторного занурення у прірву історичного дискурсу в соціально-політичному топосі. Дійсно, «... суперечливість проблем, з якими стикається суспільство при вирішенні кризової ситуації: з одного боку, воно не може собі дозволити буття поза історичним контекстом, повністю забувши і відкинувши своє минуле, з іншого боку, механізм традиції, що забезпечує безконфліктне перетікання минулого в майбутнє, працює в спокійні, а тому нормальні часи, дає очевидні збої в період криз, коли творення майбутнього пов'язано з тією або іншою формою заперечення минулого» [9, с.241]. Так, екзистенційна криза ліберальної демократії конститується та деконструюється через контекст. Певним чином це допомагає вийти на шлях вирішення проблеми, а з іншого боку зафіксувати неможливість її вирішення. Потенціальним рішенням тут стає позиція «на межі» яка «спрацьовує» в більшості кризових дискурсів: «Мабуть, для ефективного подолання кризи необхідно зберегти історичний контекст, не допустити повного розриву традиції, але при цьому забезпечити суверенітет майбутнього, надавши творчому духу свободу вибору і поле для маневру» [9, с.241].

В Україні криза ліберальної демократії має особливу глибину і значно відрізняється від кризових проявів у тих же країнах Європейського Союзу. Українське суспільство за

останні сто років пережило три всеохоплюючі структурні кризи: революцію 1917 – 1920 року, перебудову кінця 1980-х – початку 1990-х років, та події 2013 – 2014 року. Всі ці події були, з одного боку, проявом гострої кризи ідеї ліберальної демократії в Україні, а з іншого боку вони призводили до руйнування основ для формування ліберальної демократії і ще більше поглиблювали тенденції до авторитаризму. Щоправда український досвід не є загальнообов'язковим, як показують практики Західної Європи, процес входження у кризу не обов'язково може призвести до деградації і занепаду. Так, наприклад, західноєвропейська інтелектуальна традиція пропонує не агресивні шляхи вирішення кризових станів соціальної взаємодії, з орієнтацією на більш творчий, філософський підхід. К. Поппер свого часу позначав, що «...роль мислення полягає в тому, щоб проводити революції шляхом критичних суперечок, а не за допомогою насильства і воєн, що велика традиція західного раціоналізму – це битва словами, а не мечами. Саме тому наша західна цивілізація є, по суті, плюралістичною і саме тому монолітне соціальне становище означає смерть свободи – свободи думки, свободи пошуку істини, а разом із цим раціональності і гідності людини» [6, с.461]. Дійсно, криза лібералізму призводить до необхідності критицизму та трансформації методології до вирішення проблем задля майбутнього, тому сьогодні виникає необхідність активного впровадження культури критичного мислення. Ця культура може бути забезпечена в освітньому процесі завдяки активному використанню гуманітарних дисциплін, а не їх поступовому виведенню з процесу, що, на жаль, зараз можна спостерігати на всіх рівнях освіти. В межах українських реалій можливо б більш позитивним рішенням було використання цього підходу, а не деструктивних рішень. З одного боку, можна погодитися з думкою К.Поппера, що «... Певний ступінь контролю з боку держави в освіті, приміром, потрібен для захисту молоді від зневаги, яка може завадити юним захистити свою свободу, а держава повинна стежити за вільним доступом для кожного до всіх освіт-

ніх установ. Але занадто суворий контроль з боку держави за освітою створює смертельну небезпеку для свободи...[5, с.130]. В той же час, якщо ми аналізуємо пострадянське суспільство, то ця небезпека може постійно пульсувати в соціальному дискурсі, тому що часто ті компетентності, які на рівні освіти мали би змогу набути учні, студенти та ін., пов'язані з набуттям та формуванням навичок критичного мислення, нівелюються і поступово зводяться нанівець, разом з соціально-гуманітарними дисциплінами, які постійно скорочують. Наявність критичного мислення у більшості членів суспільства може допомогти виробляти своєрідні «антикризові вакцини» та попереджати як кризу ліберальної демократії, економічну та екзистенційну кризу та ін. Все вищезазначене, в свою чергу, може допомогти трансформувати навіть ціннісні орієнтири суспільства. Певним чином ця трансформація стає необхідною в умовах сучасного «суспільства споживання» (як європейського, так і українського), тому що аксіологічний кризовий дискурс ліберальної демократії стає одним із наріжних. Тут необхідно звернути увагу на загальну деструкцію аксіологічного фундаменту суспільства та локальну трансформацію ціннісних орієнтирів людини. Так, криза ліберальної демократії з одного боку конститує деформацію ціннісних орієнтирів людини та суспільства, а з іншого – надає можливість трансформації ціннісних векторів задля подолання кризи. В межах ліберальної демократії наразі може бути реалізована дискусія щодо повернення вищих духовних цінностей людини спочатку хоча б на рівні з цінностями споживчими, а потім (завдяки діяльності інтелектуальних еліт) і до поступового заміщення інструментальних, споживчих цінностей вищими.

Повернемося до історичного дискурсу та позначимо, що за останні 100 років модель ліберальної демократії продемонструвала свою живучість і здатність адекватно пристосовуватися до постійних соціокультурних змін в пов'язаних із ними викликів. За свою історію ліберальна демократія вже пережила дві системні кризи, які були пов'язані, спочат-

ку, із соціалістичною альтернативою, а трохи пізніше із фашистською альтернативою суспільного розвитку.

Соціалістична або комуністична альтернатива суспільного розвитку заперечувала основний принцип лібералізму – це право людини на приватну власність. Згідно із вченням лібералізму саме загал людей, які мають приватну власність, мусить бути основою справедливого суспільства. Комуністична альтернатива культурного розвитку передбачала, що основою держави повинні бути люди без приватної власності, а ліквідація ринкових відносин стане запорукою соціальної справедливості. Революція в Росії 1917 року, соціалістичні рухи по всьому світу і утвердження комуністичної моделі організації суспільства в багатьох країнах світу у другій половині ХХ ст. змусили інтегрувати в ліберальну модель ідею соціальної справедливості і відмовитися від абсолютизації ідеї вільного ринку, адже без втручання держави в економічні процеси неможливо було б домогтися перерозподілу матеріальних благ, задля загального процвітання. Однак ця криза була подолана і наразі ліберальна демократія являє собою певний синтез ідеї вільних ринкових відносин та ідеї соціальної справедливості для всіх, а не тільки приватних власників. В той же час соціалістична система в Європі, опорою якої був Радянський Союз, була зруйнована, а радикальні європейські соціалістичні рухи першої половини ХХ ст. еволюціонували в демократичних лівих, які самі стали опорою сучасної ліберальної демократії.

Авторитарна фашистська альтернатива визнавала ліберальну ідею про суспільний договір між державною владою і людьми, що були наділені приватною власністю. Однак фашистська альтернатива не визнавала права окремої особистості, навіть право людини на життя ставилося під сумнів. Ідея пригнічення особистості заради процвітання держави виявилась на причуд привабливою для жителів Європи у 1930-ті роки. Однак схильність до екстремального насилля призвела до краху авторитарних систем. Процес подолання кризових явищ, викликаних Другою світовою

війною призвів до утвердження ідеї загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини, не залежно від раси, національності, релігії і т.д., як однієї із основоположних ідей сучасної ліберальної демократії.

Після краху радянської системи переважна більшість інтелектуалів вважала, що ліберальна демократія остаточно перемогла своїх ворогів і опонентів, а системна криза ліберальної демократії просто неможлива. Саме ці настрої обумовили народження теорії Ф. Фукуями про кінець історії. Однак сьогодні цей оптимізм залишився у минулому. Думки про те, що настав кінець ліберальної демократії, принаймні у відомих нам формах, все гучніше лунають серед європейських інтелектуалів. Оптимістичний погляд у майбутнє було витіснено вірою в то, що кращі часи позаду і майбутні покоління будуть жити у світі гіршому, ніж їх батьки [2, с.80]. Однак історичний досвід подолання двох системних криз ліберальної демократії може давати надію на збереження звичної для європейців моделі організації суспільства. Проте, однієї віри в живучість ліберальної демократії недостатньо, тому дослідження причин і суті сучасної кризи ліберальної демократії є першочерговою задачею інтелектуальної спільноти.

Якщо кризи ліберальної демократії у ХХ столітті були викликані так би мовити зовнішніми чинниками, а саме наявністю двох різних альтернатив розвитку європейської культури, то сучасна криза пов'язана безпосередньо із внутрішнім розвитком ліберальної демократії. Парадоксальним чином система прав і свобод особистості, на якій базується ліберальна демократія, забезпечує зростання ваги антиліберальних течій.

В надрах ліберальної демократії зародився і визрів праворадикальний популізм, який багато в чому заперечує загальновизнані основи ліберальної держави. І на кожних нових виборах, у тій чи іншій європейській державі, популістські політичні рухи отримують все більше і більше голосів виборців. Так, певним чином криза ліберальної демократії поглиблюється і сама ідея ліберальної демократії набуває ознак симулякру Ж. Бодрійяра. Деструкція

сенсу відбувається не лише у засобах масової інформації, але й за своїми есенціальними та екзистенціальними ознаками. Симулякр ліберальної демократії ще більше розмиває та знесилює соціально-політичну реальність та поступово відбувається деструкція соціальної та історичної пам'яті. Ліберальна демократія як симулякр унеможливорює реальність та, певним чином, існує в гіперреальності. Тобто реалізується відомий вислів Ж. Бодрійяра «реальність гіперреалістична»: «Сьогодні ж вся побутова, політична, соціальна, історична, економічна і т.п. реальність від самого початку включає в себе симулятивний аспект гіперреалізму: ми скрізь вже живемо в «естетичній» галюцинації реальності. Старе гасло «Реальність переверщує вигадку», що відповідав ще сюрреалістичної стадії естетизації життя, зараз сам перевершений: немає більше вигадки, з якою могло б зрівнятися життя, хоча б навіть перемагаючи його, – вся реальність стала грою в реальність...» [1, с.153].

Популістські громадські організації постійно збільшуються і отримують все більший вплив на суспільне життя європейських країн. Ідеологічна платформа європейських популістів досить розмита, але вони багато в чому експлуатують небезпечний неонаціоналістичний тренд. Як результат у світі почали формуватися авторитарні режими нового типу, які в науковій літературі отримали різні назви: «неодемократія», «неліберальна демократія», «делегетивна демократія», «електоральна демократія» [2, с.80]. Авторитарні режими нового типу значно відрізняються від класичних авторитарних режимів міжвоєнної доби. Соціальною опорою «неодемократій» є соціальні верстви, які вбачають в сучасних глобалізаційних процесах загрозу їх економічних інтересів та їх культурній ідентичності. Як результат ці люди вбачають гарантом своїх інтересів національну державу і всебічне посилення її інститутів. На цих побоюваннях і спекулюють популісти, які послідовно, крок за кроком, демонтують ліберальну демократію заради збереження власної влади. Якщо для старої Європи криза ліберальної демократії не переходить до критичного ста-

ну, то для країн нової Європи, яка нещодавно розпрощалася із авторитарною радянською системою, вплив правого популізму є критичним. Для країн нової Європи, які увійшли до складу Європейського Союзу, процеси перебудови ліберальної демократії у авторитарну демократію постійно гальмуються, і незважаючи на правопопулістську природу правлячих режимів в Угорщині, Польщі, Чехії, Болгарії, Словаччині, Литві, Латвії, Естонії і Румунії в цих країнах зберігається модель саме ліберальної демократії. Для нових європейських країн, які не входять до ЄС і більшості країн Азії і Африки, криза ліберальної демократії частіше за все означають скочування до авторитарної неоліберальної демократії.

Висновок дослідження і перспективи подальших розвідок. Європейський досвід функціонування громадянського суспільства потребує творчого осмислення і урахування того, що через двадцять – тридцять років світ, реагуючи на глобальні кризові виклики, може кардинально змінитися. Для досягнення якісних змін в українському суспільному житті необхідно розробити власну модель імплементації принципів ліберальної демократії в українську дійсність. Тільки таким

чином Україна разом з іншими європейськими державами зможе подолати чергову кризу ліберальної демократії і перейти на новий рівень суспільного розвитку. Так, в сучасних соціально-гуманітарних дискурсах часто лунає думка про розбіжність навіть самого поняття «ліберальна демократія», де за своїми сутнісними ознаками лібералізм та демократія знаходяться в певній позиції зіткнення. В той же час, головним завданням повинні стати не постійні намагання оновлення лібералізму та її сенсоутворюючого каркасу, а певним чином редуційно-феноменологічний підхід з фінальними рішеннями сьогочасних соціальних процесів та явищ, орієнтований на аксіологічний вимір.

Так, перспективою подальшого дослідження теми може бути напрацювання методологічного каркасу щодо вирішення кризових дискурсів ліберальної демократії (на засадах історико-філософських та міждисциплінарних). Крім того, більшу увагу можна було би приділити в подальшому перспективам подолання кризи ліберальної демократії в межах українського соціально-гуманітарного дискурсу.

Бібліографічні посилання

1. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть. М.: Добросвет, 2000. 387с.
2. Вятр, Е. Кризис либеральной демократии в XXI в.: сравнительная перспектива. *Журнал Белорусского государственного университета. Социология*. 2019. № 2. С. 79–84.
3. Головка, І. Базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/2807/2831>
4. Либерализм в XXI веке: Современные вызовы свободе и новые либеральные ответы / Фонд Ф.Наумана; Экспертная группа «Европейский диалог»; Фонд «Либеральная Миссия»; отв. ред. В.А. Рыжков. М.: Мысль, 2019. 371 с.
5. Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.1 / Перекл.с англ. О.Коваленка. К.: Основи, 1994. 444 с.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т.2/ Перекл.с англ. О.Буценка. К.: Основи, 1994. 494 с.
7. Сидорина, Т.Ю. Парадоксы кризисного сознания. М.: Рос. гос. гуманит. ун-т., 2002. 239с.
8. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. М.: АО «КАМІ», Издательский центр АСАСЕМІА, 1995. 245 с.
9. Халапсис, А. Зеркало Клио: Метафизическое постижение истории: монография. Днепр: Адверта, 2017. 380 с.
10. Beume, K. von. From Post-Democracy to Neo-Democracy. Cham: Springer International Publishing AG, 2018. 130 p.

11. «Crisis and Renewal in the History of Political Thought» Fifth International Conference of the European Society for the History of Political Thought. University of Heidelberg [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://europolitalthought.files.wordpress.com/2013/10/crisis-eshpt-cfp.pdf>
12. Przeworski, A. Crises of Democracy. New York: Cambridge University Press; 2019. 254 p.
13. The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies. New York: Trilateral Commission Report, New York University Press, 1975. 220 p.
14. Wiatr J., editor. New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st Century. Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2019. 184 p.

References

1. Bodrijar, Zh. Simvolicheskiy obmen i smert'. M.: Dobrosvet, 2000. 387s.
2. Vyatr, E. Krizis liberal'noj demokratii v KhKhI v.: sravnitel'naya perspektiva. Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Sociologiya. 2019. # 2. S. 79–84.
3. Golovko, I'. Bazovi` determi`nanti formuvannya li`beral`no-demokratichnikh procesi`v u transformaczi`jnikh suspi`l`stvakh [Elektronny`j resurs]. Rezhim dostupu: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/2807/2831>
4. Liberalizm v XXI veke: Sovremenny`e vy`zovy` svobode i novy`e liberal`ny`e otvety` / Fond F.Naumana; E`kspertnaya gruppa «Evropejskij dialog»; Fond «Liberal`naya Missiya»; otv. red. V.A. Ry`zhkov. M.: My`sl`, 2019. 371 s.
5. Popper, K. Vi`dkrite suspi`l`stvo ta jogo vorogi. T.1 / Perekl.s angl. O.Kovalenka. K.:Osnovi, 1994. 444s.
6. Popper K. Vi`dkrite suspi`l`stvo ta jogo vorogi. T.2/ Perekl.s angl. O.Buczenka. K.: Osnovi, 1994. 494 s.
7. Sidorina, T.Yu. Paradoksy` krizisnogo soznaniya. M.: Ros. gos. gumanit. un-t., 2002. 239 s.
8. Khabermas, Yu. Demokratiya. Razum. Nравstvennost`. Moskovskie lekczii i interv`yu. M.: AO «KAMI», Izdatel`skij cenzr ACADEMIA, 1995. 245 s.
9. Khalapsis, A. Zerkalo Klio: Metafizicheskoe postizhenie istorii: monografiya. Dnepr: Adverta, 2017. 380 s.
10. Beyme, K. von. From Post-Democracy to Neo-Democracy. Cham: Springer International Publishing AG, 2018. 130 p.
11. «Crisis and Renewal in the History of Political Thought» Fifth International Conference of the European Society for the History of Political Thought. University of Heidelberg [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://europolitalthought.files.wordpress.com/2013/10/crisis-eshpt-cfp.pdf>
12. Przeworski, A. Crises of Democracy. New York: Cambridge University Press; 2019. 254 p.
13. The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies. New York: Trilateral Commission Report, New York University Press, 1975. 220 p.
14. Wiatr J., editor. New Authoritarianism: Challenges to Democracy in the 21st Century. Leverkusen: Verlag Barbara Budrich, 2019. 184 p.